

Klasyfikacja języków semickich

MARCIN MAJEWSKI

UNIwersytet Papiński Jana Pawła II

Rodzina języków semickich należy do wielkiej grupy semito-chamickiej czy – ostatnio częściej używana nazwa – afroazjatyckiej. Do semickiej grupy językowej zalicza się szereg języków współczesnych i wymarłych. Językami tymi mówi się obecnie na Bliskim Wschodzie (czyli w Azji Zachodniej), ale najstarsze świadectwa spisane sięgają III tysiąclecia przed Chr. Jest to więc jedyna grupa językowa, której dzieje mogą być przedmiotem obserwacji przez niemal cztery i pół tysiąca lat. Dotychczas sklasyfikowano ok. siedemdziesięciu języków semickich¹. Wszystkie pochodzą ze wspólnego pnia, za który uznaje się język protosemicki, który – zdaniem uczonych – jest czymś więcej niż tylko umowną nazwą dla wspólnych elementów omawianej rodziny językowej; przyjmuje się, że rzeczywiście taki istniał.

Wśród języków semickich najliczniej używanym jest arabski (posługuje się nim ponad 200 mln ludzi), jednak nas bardziej interesują języki biblijne: hebrajski i aramejski oraz ich bliscy „kuzyni”, jak języki fenicki, moabicki, edomicki czy ugarycki. W artykule tym zajmiemy się klasyfikacją języków semickich oraz omówieniem dwóch grup najbardziej spokrewnionych z *laszon hakkodesz* – hebrajskim językiem Biblii.

Do dziś jest nie jest jednoznacznie ustalona klasyfikacja języków semickich, a wśród nich hebrajskiego, aramejskiego czy ugaryckiego. Literatura na ten temat jest liczna², jednak

¹ Nuanse wynikają z płynnej granicy pomiędzy językiem a dialektem oraz z braku tekstów pisanych dla niektórych wyodrębnionych dialektów.

² Hoftijzer J., Jongeling K., *Dictionary of the North-West Semitic inscriptions*, t. I-II, Leiden - New York: Brill 1995; Ginsberg H.L., *The Northwest Semitic Languages*, w: *The World History of the Jewish People*,

brak szerokiego consensusu, a wzajemne podziały niejednokrotnie się wykluczają. Tradycyjnie przyjmowany podział języków semickich wygląda następująco:

Języki semickie:

(1) języki wschodniosemickie (Mezopotamia)

tu m.in. j. akadyjski, asyryjski, babiloński (dialekty akadyjskiego), eblaicki

(2) języki zachodniosemickie (w przybliżeniu kraje Lewantu)

(a) semickie północno-zachodnie (Syria, Palestyna, Transjordania)

tu m.in. j. ugarycki, fenicki, hebrajski (j. kananejskie), aramejski

(b) semickie południowo-zachodnie (Arabia, Etiopia)

tu m.in. j. arabski, etiopski i południowoarabski

Podział ten opiera się na poglądzie, że pierwszy rozłam w obrębie j. semickich dokonał się przed 3000 r. przed Chr. i oznaczał podział na wschodniosemicki (reprezentowany przez j. akadyjski) i zachodniosemicki. Przed 2000 r. zachodniosemicki podzielił się na gałąź północną i południową. W gałęzi północnej nastąpił podział na kananejski i aramejski, a w gałęzi południowej na arabski z jednej strony i na południowoarabski i etiopski z drugiej.

Jednak koncepcja takiego podziału języków semickich wymaga modyfikacji lub zastąpienia, odkąd odkryto nowe języki (m.in. dialekty „paleosyryjskie” z Ebla i Mari), które

t. 1/2, Tel Aviv: Patriarches 1970; Huehnergard J., *Remarks on the Classification of the Northwest Semitic Languages*, w: *The Balaam Text from Deir Alla Re-evaluated: proceedings of the international symposium held at Leiden, 21-24 August 1989*, Leiden: Brill 1990, 282-93; Kaufman S.A., *The Classification of North West Semitic Dialects of the Biblical Period and Some Implications Thereof*, w: *Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies (Panel Sessions: Hebrew and Aramaic Languages)*, Jerusalem: World Union of Jewish Studies 1988, 41-57; van der Merwe C.H.J., *Review of Dictionary of the North-west Semitic inscriptions*, *Journal of Northwest Semitic Languages*; Moran W.L., *The Hebrew language in its Northwest Semitic background*, w: *The Bible and the Ancient Near East. Essays in Honor of William Foxwell Albright*, red. G. Ernest Wright, New York: Garden City 1961, 53-72 (reprint - New York: Anchor Book Edition 1965); Naveh J. *Early History of the Alphabet: An Introduction to West Semitic Epigraphy and Palaeography*, Jerusalem: Magnes 1987 (specjalna sekcja poświęcona j. zachodniosemickim); Obermann J., *The archaic inscriptions from Lachish, a non-Phoenician system of the North Semitic alphabet*, Baltimore, Maryland, American Oriental Society 1938; Parker S.B., *Stories in Scripture and Inscriptions: Comparative Studies on Narratives in Northwest Semitic Inscriptions and the Hebrew Bible*, Oxford: Oxford University Press 1997; Smith M.S., *The origins and development of the waw-consecutive: Northwest Semitic evidence from Ugarit to Qumran*, Atlanta: Scholars Press 1991.

nie przystają do żadnej z tych grup oraz istnieją wątpliwości odnośnie do zakwalifikowania ugaryckiego, amoryckiego i arabskiego.

Obraz, jaki się wyłania z analizy porównawczej tych języków, pokazuje, że nie istniała wyraźna granica między językami wschodnio- i zachodniosemickimi w III tysiącleciu przed Chr.. Podobnie, nie ma wyraźnej różnicy pomiędzy północno-zachodnimi i połudnowo-zachodnimi językami semickimi w I tysiącleciu przed Chr.³ Klasyfikacja przedstawiona powyżej opierała się na wielkich literackich językach (takich jak arabski, hebrajski, syryjski) i interpretowała inne formy mowy jako dialekty tych literackich języków. Jednak przez pewien czas, zależnie od okoliczności, wszystkie dialekty miały podobny prestiż, a powiększająca się epigraficzna dokumentacja dostarcza nam coraz pełniejszych danych o różnicach dialektalnych, których nie odzwierciedla podział klasyczny.

W starożytności językami semickimi mówiono w Mezopotamii, Syrii, Palestynie, Arabii i Etiopii. Podział języków semickich powinien więc uwzględniać to szerokie ich geograficzne rozprzestrzenienie i uwarunkowanie, ale gdy to jest tylko możliwe, także historycznie zachowaną dokumentację. Wydaje się zatem słuszne scharakteryzowanie języków semickich – za prof. Edwardem Lipińskim⁴ – w podobnym porządku geograficznym.

A zatem przyjmujemy podział języków semickich na grupę północnosemicką, do której należą pisane języki z III i II tysiąclecia przed Chr. (paleosyryjski, amorycki, ugarycki), grupę wschodniosemicką ze staroakadyjskim, asyryjsko-babilońskim i późnobabilońskim⁵, grupę zachodniosemicką z kananejskim, aramejskim, północnoarabskim (języki tamudyjski, lihjanicki, safaicki, standardowy arabski, nowoarabski) oraz grupę południowosemicką z językami południowoarabskimi i etiopskimi⁶ (zarówno starożytnymi, jak i współczesnymi).

Języki semickie:

³ Np. niektóre północno arabskie dialekty stosowały rodzajnik określony *ha-*, który jest charakterystyczny dla języków kananejskich I tysiąclecia, a z drugiej strony pewne wczesne dialekty aramejskie posiadały prawdopodobnie tzw. „łamaną liczbę mnogą”, spotykaną regularnie na obszarach południowosemickich.

⁴ E. Lipiński, *Języki semickie rodziny afroazjatyckiej. Zarys ogólny*, Poznań: UAM 2001; oryginał: *Semitic Languages: Outline of a Comparative Grammar*, Leuven 1997; ²2001.

⁵ Którego nie można wyprowadzić wprost z poprzednich etapów języka babilońskiego.

⁶ Nt. etiopskiego zob. szerzej W. Tyloch, *Writing and Literature in Classical Ethiopic (Giiz)*, w: *Literatures in African Languages. Theoretical Issues and Sample Surveys*, red. B.W. Andrzejewski, S. Piłaszewicz, W. Tyloch, Cambridge University Press - Warszawa: Wiedza Powszechna 1985, 255-300; E. Ullendorff, *The Semitic languages of Ethiopia; a comparative phonology*, Michigan: University of Michigan Library 2005.

(1) języki północnosemickie

tu m.in. paleosyryjski, amorycki, ugarycki

(2) języki wschodniosemickie

tu m.in. staroakadyjski, asyryjsko-babiloński i późnobabiloński

(3) języki zachodniosemickie

tu m.in. kananejski (hebrajski i inne), aramejski, północnoarabski

(4) języki południowo-semickie

tu m.in. j. południowoarabskie i etiopskie

Poniżej omówię dwie z czterech grup – grupę północnosemicką oraz zachodniosemicką – ze względu na występowanie w nich ważnych dla badań biblijnych języków ugaryckiego, fenickiego, hebrajskiego i aramejskiego.

1. Języki północnosemickie

Językami północnosemickimi, wśród których mamy paleosyryjski, amorycki i ugarycki, mówiono i pisano w północnej Mezopotamii i północnej Syrii w III i II tysiącleciu przed Chr. Znamy je tylko dzięki źródłom pisany i dlatego nie mogą być poddane szczegółowej analizie filologicznej. Jednakże liczba tych tekstów dzięki nowym odkryciom systematycznie rośnie, co może doprowadzić do wyodrębnienia nowych dialektów, a nawet nowych pokrewnych języków, jak to miało miejsce w przypadku odkryć w Tell Mardich (starożytne Ebla) i w Tell Beydar (starożytne Nabada) – obie w Syrii.

A) Paleosyryjski

Mianem tym określamy język tekstów znalezionych w Syrii z III tysiąclecia przed Chr. Są to eblaickie tabliczki z Tell Mardich (pochodzące z XXIV-XXIII w. przed Chr.), teksty klinowe z Tell Beydar (datowane na XXIV wiek przed Chr.) oraz tabliczki z Tell el-Hariri (starożytne królestwo Mari), które pochodzą z przełomu XIX i XVIII w. przed Chr. Dokumenty te potwierdzają wspólność tradycji pisarskiej i innych elementów kulturowych, jednak wydaje się przedwczesnym przeciwstawianie tej kultury kulturze sumeryjskiej, zwłaszcza pisanej. Paleosyryjskie pismo ma sumeryjskie pochodzenie i stosuje obok znaków sylabicznych i pomocniczych także sumeryjskie logogramy, czyli znaki odpowiadające

określonym słowom. Tym niemniej dwujęzyczny słownik z Ebli i imiona własne wskazują już na współistnienie dwóch tradycji językowych. Mówione języki były z pewnością liczniejsze od języka pisanego (*koinè*). Istnieje konieczność dalszych badań i nowych odkryć dla ustalenia, jak wiele semickich języków lub dialektów można wyodrębnić na omawianym tu obszarze⁷.

B) Amorycki (amorytycki)

Dialektami określonymi jako język amorycki mówiono w północnej Syrii i północnej Mezopotamii w drugiej połowie III tysiąclecia i pierwszej połowie II tysiąclecia przed Chr. Nazwa wywodzi się od akadyjskiego *Amurru*, którym określani byli semiccy koczownicy w Syrii i Palestynie oraz Mezopotamii ok. 2300 r. przed Chr. – stąd współczesna nazwa Amoryci⁸. Zróżnicowane formy j. amoryckiego znane są gł. dzięki licznym imionom własnym, które pojawiają się w tekstach klinowych w Mari lub z zapożyczeń słów amoryckich przez pisarzy z tego starożytnego królestwa. Według tradycyjnego podziału amorycki funkcjonuje jako semicki północno-zachodni (grupa ugaryckiego i hebrajskiego). Jednak obszar geograficzny zamieszkiwania Amorytów i pokrewieństwo z paleosyryjskim sugeruje zaliczenie go do języków północnosemickich według podziału drugiego⁹.

C) Ugarycki¹⁰

⁷ Szerzej zob. L. Cagni (red.), *La lingua di Ebla*, Napoli 1981; M. Krebernik, *Die Beschwörungen aus Fara und Ebla: Untersuchungen zur ältesten keilschriftlichen Beschwörungsliteratur* (Texte und Studien zur Orientalistik 2), Hildesheim – Zurich - New York 1984; J.-M. Durand, *Archives épistolaires de Mari I/1* (Archives royales de Mari 26), Paris: Le Cerf 1988; tenże, *Les documents épistolaires du palais de Mari*, t. I-III (Littératures anciennes du Proche-Orient 16 - 18), Paris: Le Cerf 1997-2000.

⁸ *Amurru* (akad. „ludzie z Zachodu”) to nasi Amoryci – starożytny zachodniosemicki lud koczowniczy, pokrewny Kananejczykom, odnotowany już w tekstach sumeryjskich i akadyjskich w III tysiącleciu p.n.e., jako lud "Amurru". Zawładnął on Mezopotamią i uzyskał przewagę na całym Bliskim Wschodzie w II tysiącleciu p.n.e.

Amoryci wielokrotnie wspomniani są w Biblii (gł. w tzw. dziele deuteronomistycznym Joz – 2 Krl), np. Joz 24,11: *Przeprawiliście się następnie przez Jordan i przyszedliście do Jerycha. Mieszkańcy Jerycha walczyli z wami, a również Amoryci, Peryzycy, Kananejczycy, Chetycy, Girgaszycy, Chiwwici i Jebusycy, lecz wydałem ich w wasze ręce* (często właśnie w takiej sekwencji z innymi ludami tych terenów) lub Joz 10,5: *Połączyło się więc pięciu królów amoryckich: król Jerozolimy, król Hebronu, król Jarmutu, król Lakisz i król Eglonu - oni i całe ich wojsko oblegli Gibeon i uderzyli na nie*. Niektórzy badacze właśnie wśród Amorytów szukają protoplastów Hebrajczyków.

⁹ Szerzej zob. J.C. Greenfield, *Amurrite, Ugaritic and Canaanite*, w: *Proceedings of the International Conference of Semitic Studies*, Jerusalem 1969, 92-101; H.B. Huffmon, *Amorite Personal Names in the Mari Texts*, Baltimore 1965; M.P. Streck, *Das amurritische Onomastikon der altbabylonischen Zeit I* (AOAT 271/1), Münster 2000.

¹⁰ Szerzej zob. M. Majewski, *Ugarit – historia, religia, literatura, język na tle Biblii Starego Testamentu*, UPPJ II, Kraków 2010 (m.in. na <https://upjp2.academia.edu/MarcinMajewski>).

Do gałęzi północnosemickiej zaliczamy również język ugarycki, język tabliczek odkrytych w Ras Szamra od 1929 r. Teksty klinowe tam odkryte datowane są na XIV – XII w. przed Chr. Ugarycki zapisywano klinowym pismem alfabetycznym o 30 prostych znakach, które przekazują pojedyncze spółgłoski. Nowy alfabet odczytano już po roku, właśnie dzięki wstępnemu zakwalifikowaniu ugaryckiego do grupy języków semickich. Alfabet ten nie jest samodzielnym wynalazkiem, ale wzoruje się na alfabecie fenickim (kananejskim), z tym, że dostosowany jest do pisma klinowego. Już na samym początku badań zwrócono uwagę, że język Ugarit wykazuje wiele podobieństw do języka hebrajskiego. Jednak według tego podziału nie należy on do grupy „kananejskiej” (grupy j. hebrajskiego) – gdyż jego system czasownikowy jest zbliżony do akadyjskiego i posiada też inne cechy nie spotykane w grupie kananejskiej. Na zasadzie pewnych podobnych właściwości umieszczamy go w tej samej grupie, co paleosyryjski i amorycki¹¹.

2) Języki zachodniosemickie

Języki zachodniosemickie dzieli się tradycyjnie na dwie grupy: kananejską oraz aramejską, z odpowiednio hebrajskim oraz syryjskim jako głównymi językami literackimi. Także języki ugarycki i amorycki często uznawane są za starsze formy kananejskiego, jednak różnice w morfologii i składni (obok podobieństw), a także różnica czasowa ich funkcjonowania skłaniają do sklasyfikowania ich jak wyżej.

¹¹ E. Lipiński, *Język ugarycki a hebrajszczyzna ksiąg biblijnych*, *Studia Judaica* 11 (2008) 301-307; A. Tronina, *Podstawy gramatyki języka ugaryckiego. Z dodatkiem wyboru tekstów i słownikiem* (Studia Biblica 13), Kielce: Instytut Teologii Biblijnej Verbum 2006; Y. Avishur, *Stylistic Studies of Word-Pairs in Biblical and Ancient Semitic Literature* (AOAT 210), Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag 1984; M. Dahood, *Ugaritic-Hebrew philology: marginal notes on recent publications* (Biblica et Orientalia 17), Rome: Editrice Pontificio Istituto Biblico 1965; M. Dietrich, O. Loretz, *Zur Ugaritischen Lexikographie* (V), UF 4 (1972) 33-35; M.C.A. Korpel, J.M. Oesch (red.), *Layout markers in biblical manuscripts and Ugaritic tablets*, Assen: Van Gorcum 2005; D. Pardée, *Ugaritic and Hebrew poetic parallelism* (Supplements to VT 39), Leiden: E.J. Brill 1988.

Bibliografie: J.-L. Cunchillos, *La trouvaille épigraphique de l'Ougarit, 2. Bibliographie*, Paris: Recherche sur les Civilisations 1990; M. Dietrich i in., *Ugarit-Bibliographie 1921-1971* (AOAT 20), Kevelaer: Butzon und Bercker i Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag 1973-1987; Dietrich M., Loretz, O. *Analytic Ugaritic bibliography 1972-1988* (AOAT 20/6), Kevelaer: Butzon & Bercker i Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag 1996; Pardee D., *Ugaritic Bibliography*, *Archiv für Orientforschung* 34 (1987) 366-471.

Konkordancje: J.-L. Cunchillos, J.P. Vita, J.A. Zamora., *A concordance of Ugaritic words*, t. I-V, Piscataway, NJ: Gorgias Press 2003; Whitaker R.E., *A Concordance to the Ugaritic Literature*, Cambridge, MA 1972; Young G.D., *Concordance of Ugaritic* (Analecta Orientalia 36), Roma: Editrice Pontificio Istituto Biblico 1956.

Czasopisma: Syria (Paris: Paul Geuthner 1920-); Ugarit-Forschungen. Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästinas (Kevelaer: Verlag Butzon & Bercker 1969-).

A) Kananejski

Nazwa pochodzi od terminu Kanaan, starożytnego określenia (nie tylko biblijnego) terytorium Palestyny i południowej Syrii¹². Określa zwłaszcza starszą fazę języków kananejskich, które znamy ze źródeł z II tysiąclecia przed Chr. Stąd czasem mowa o starokananejskim¹³.

Języki Kanaanu I tysiąclecia to: hebrajski, fenicki (wraz z wywodzącym się z niego punickim), ammonicki, moabicki i edomicki. Hebrajski jest jedynym językiem tej grupy, który przetrwał poza okres starożytny.

a) Starokananejski

Starokananejski to język zachowany m.in. w licznych kananejskich glosach listów akadyjskich (babilońskich) z Tell el-Amarna, gdzie można rozpoznać kilka specyficznych cech językowych. Starokananejskie formy języka z II tysiąclecia przed Chr. przechowały się również do pewnego stopnia w tekstach tabliczek starobabilońskich z Hazor¹⁴.

b) Hebrajski

Hebrajski jest formą mówionego języka kananejskiego na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego od ok. 1000 r. przed Chr. Obejmuje on dwa główne dialekty: izraelski

¹² Nazwa „Kanaan” może pochodzić od słowa huryckiego, oznaczającego purpurę (*kinahhu*), co wiązałoby ją z Fenicjanami. Za związkiem tym przemawia też określenie w języku hebrajskim *kena'āni* (Kananejczycy), które przyjęło wtórne znaczenie jako „kupcy”, „handlarze”.

¹³ Szerzej zob. Donner H., Rollig W., *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, t. I-III, Wiesbaden 1962-64; Greenfield J.C., *Amurrite, Ugaritic and Canaanite*, w: *Proceedings of the International Conference of Semitic Studies*, Jerusalem 1969, 92-101; Halpern B., *Dialect Distribution in Canaan and the Deir Alla Inscriptions*, w: *Working with No Data: Semitic and Egyptian Studies Presented to Thomas O. Lambdin*, red. D.M. Golomb, Winona Lake, IN: Eisenbrauns 1987, 119-39; Harris Z.S., *Development of the Canaanite dialects; an investigation in linguistic history* (American Oriental Society 16), New Haven: American Oriental Society 1939; New York: Kraus Reprint Corp. 1967; Izre'el S., *Canaanite-Akkadian* (Languages of the World/Materials 82) München: LINCOM Europa 1998; second printing, with minor corrections 2005.

¹⁴ Szerzej zob. Blau J., *Some Difficulties in the Reconstruction of 'Proto-Hebrew' and 'Proto-Canaanite'*, w: *In Memoriam Paul Kahle*, BZAW 103 (1968) 29-43; Rainey A.F., *Canaanite in the Amarna tablets: a linguistic analysis of the mixed dialect used by scribes from Canaan* (Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung, Der Nahe und Mittlere Osten Handbook of Oriental studies. The Near and Middle East 25), Leiden: E.J. Brill 1996; Rainey A.F., *The Ancient Hebrew Prefix Conjugation in the Light of Amarnah Canaanite*, *Hebrew Studies* 27 (1986) 1-19.

na północy i judejski na południu, ale w literaturze biblijnej ślady tych dialektów są nieliczne i podstawę ich identyfikacji stanowią materiały epigraficzne¹⁵.

W historycznym rozwoju języka hebrajskiego możemy wyróżnić cztery etapy: biblijny – język Starego Testamentu, misznaicki – język Miszny, średniowieczny – język tekstów rabinicznych (istniał jedynie w formie pisanej) oraz nowożytny – od 1881 roku, dziś język państwa Izrael. W kilku zdaniach omówię każdy etap, ze szczególnym uwzględnieniem hebrajskiego biblijnego.

Hebrajski biblijny (ok. 1200 – 200 r. przed Chr.)

Trzeba tu zacząć od wędrówki Abrahama (Aramejczyka z pochodzenia, por. Pwt 26,5) – ojca narodu wybranego – do ziemi Kanaan. Jak wiadomo Abram wyruszył z Ur, miasta leżącego w południowej części Babilonii nad Eufratem. Językiem, jakim się tam wtedy posługiwano był staroaramejski, bliski językom kananejskim. Wnuk Abrahama, Jakub, przeniósł się wraz z synami do Egiptu. W okresie pobytu w Egipcie pojawiło się wiele chemicznych naleciałości (do dziś w hebrajskim funkcjonuje ok. 50 egipskich słów), jednak język przetrwał w semickiej formie do czasu powrotu do Kanaanu – przybycia do Ziemi Obiecanej.

Język, którym wtedy posługiwali się Hebrajczycy zespolił się z miejscowym językiem kananejskim, zbliżonym do fenickiego. Gramatyka języka Hebrajczyków w tym najwcześniejszym okresie istnienia była bardzo uboga, a przez to niejednoznaczna. Mało było partykuł i jedynie dwa aspekty czasu: dokonany i niedokonany (czasy zwrotne i inwersyjne być może przejęli z języka autochtonów). Hebrajski powstał więc na podłożu języka kananejskiego, ale był to język nowy. Ten archaiczny, wczesny hebrajski biblijny spotykamy w Pięcioksięgu i pismach wczesnych proroków.

Najstarszym być może tekstem zapisanym w Starym Testamencie i jednym z najstarszych pomników języka hebrajskiego jest Pieśń Debory z Księgi Sędziów 5, datowana na XII w przed Chr¹⁶. Jest to zarazem jedna z najstarszych pieśni w literaturze światowej. Język pieśni jest bardzo archaiczny, zawiera liczne kananeizmy, charakteryzuje się

¹⁵ Szeroką bibliografię j. hebrajskiego (słowniki, gramatyki, kursy, opracowania tematyczne i szczegółowe) zamieściłem na www.orygenes.org.blogspot.com

¹⁶ Pieśń Debory stanowi ważne świadectwo języka ówczesnych Izraelitów, ale także ważne świadectwo historii i religii Izraela na przełomie XII i XI w. przed Chr. Emanuje niezwykłą gwałtownością uczuć, jak upojenie zwycięstwem, uwielbienie i wdzięczność dla Jahwe Zastępów, ale też pogarda i nienawiść dla nieprzyjaciół, czy sarkazm wobec zwyciężonych. Przedstawia etap historyczny Izraela sprzed czasów Dawida, gdy pokolenia nie są jeszcze zjednoczone.

surowością stylu i obrazu oraz naleciałościami języka ugaryckiego. To przykład tzw. wczesnego hebrajskiego biblijnego (*Early Biblical Hebrew – EBH*).

Czasy monarchii izraelskiej to najświetniejszy okres hebrajskiego biblijnego. Za Dawida i Salomona język ukształtował się i odtąd wykazywał pewną stałość, ulegając niewielkim tylko zmianom, gdyż był językiem administracji, literatury i nauki. Wykształcił się tzw. klasyczny hebrajski biblijny (ang. *Classical Biblical Hebrew – CBH* lub *Biblical Hebrew – BH*), na który składa się biblijna proza i poezja, powstała za czasów Pierwszej Świątyni. Posługiwano się nim w starożytnym Izraelu do ok. V-IV w. przed Chr. (czasów niewoli babilońskiej).

Trzeba pamiętać, że z tego okresu znamy jedynie oficjalny, literacki język hebrajski – język pism świętych oraz język odnalezionych inskrypcji hebrajskich. Nie znamy natomiast języka mówionego, języka ludu: ani jego form innych od oficjalnych, ani brzmienia.

Czas po niewoli to już etap późnego hebrajskiego biblijnego (ang. *Late Biblical Hebrew – LBH*) – etap języka reprezentowany najlepiej w księgach Koheleta, Kronik, Ezdrasza, Nechemiasza, Estery i Daniela. Po niewoli babilońskiej język ulega zmianom, częściowo pod wpływem aramejskiego. Język tego okresu jest już bardziej niż klasyczny zbliżony do hebrajskiego współczesnego. Aramejski stopniowo zaczyna wypierać język hebrajski mówiony. Ezdrasz *czytał ludowi księgę Prawa Bożego z wyjaśnieniem* (*m^epōrāš*), *aby lud rozumiał czytanie* (Neh 8,8) – co może świadczyć o pewnym już zaniku znajomości rodzimego języka Żydów w powygnanej wspólnotce. Nehemiasz z kolei już wyraźnie narzeka na brak w narodzie znajomości „języka żydowskiego” (Neh 13,23-24). Hebrajski zaczął wychodzić z powszechnego użycia na korzyść aramejskiego.

Ostatnia „faza” rozwoju biblijnego hebrajskiego zachowana jest w Księdze Syracha/Syracydesa¹⁷ (wczesny II w. przed Chr.). O kontynuacji w rozwoju języka świadczą także hebrajskie teksty odkryte w Qumran i innych miejscach nad Morzem Martwym.

W kilku przedchrześcijańskich wiekach hebrajski nie był językiem martwym – jak się dosyć powszechnie pisze i sądzi – używanym tylko w modlitwie, podczas ceremonii oraz do zapisu tekstów religijnych. Świadczyć o tym mogą dokumenty odkryte np. w Wadi

¹⁷ Wersja hebrajska Syracha odkryta została w XIX i XX w. Zob. np. P.C. Beentjes (red.), *The Book of Ben Sira in Hebrew. A Text Edition of All Extant Hebrew Manuscripts and a Synopsis of All Paralell Hebrew Ben Sira Texts* (Vetus Testamentum Supplement 68), Leiden - New York - Koln 1997 (jest to prezentacja wszystkich dostępnych manuskryptów hebrajskich Ben Syracha) lub Vattioni F. (red.), *Ecclesiastico. Testo ebraico con apparato critico e versioni greca, latina e siriana* (Pubblicazioni del Seminario di Semitistica. Testi 1), Neapoli 1968 (tekst hebrajski złączony z kilku manuskryptów z Qumran i Masady).

Murabba'at czy Nachal Chewer, gdzie obok licznych tekstów administracyjno-gospodarczych znaleziono również hebrajskie listy Szymona Bar Kochby. Jednak faktem jest, że aramejski dominował niepodzielnie: sumeryjski oraz języki Kanaanu były już martwe, akadyjski wymierał, hebrajski pozostał językiem religijnym i literackim judaizmu, mówiono nim gdziekolwiek, a greki i perskiego używały tylko elity. Od Iranu aż po Egipt w mowie i piśmie większość ludności używała aramejskiego.

Ukazałem pokrótce zmiany języka w czasie i wyróżniłem cztery fazy rozwoju hebrajskiego biblijnego: hebrajski archaiczny (paleohebrajski), klasyczny hebrajski, późnobilijny hebrajski, język Księgi Syracha i zwojów znad Morza Martwego. W szerszym omówieniu należałoby także uwzględnić – na ile to możliwe – dialektyczne różnice zachodzące w różnych regionach posługiwania się biblijnym hebrajskim (np. Królestwo Płn. i Królestwo Płd.) oraz różnice między biblijną poezją i prozą.

Hebrajski misznaicki (200 przed Chr. – 500 r. po Chr.)

W czasach po Chrystusie Żydzi potrafili czytać i modlić się po hebrajsku, ale w życiu codziennym posługiwali się innymi językami. Początkowo był to aramejski, później języki krajów, które zamieszkiwali. Hebrajski w III w. po Chr. zupełnie wyszedł z potocznego użycia.

Okres hebrajskiego misznaickiego bierze nazwę od języka Miszny, gdzie spotykamy język o zmienionej składni w stosunku do tej biblijnej i nowe słownictwo. Do czasu powstania Miszny (ok. 200 r. po Chr.) mówi się o tannaickim¹⁸ hebrajskim, a potem o hebrajskim amoraickim¹⁹.

Wyrazy używane wcześniej w języku biblijnym w okresie tym zmieniły swoje znaczenie lub ich znaczenie zostało poszerzone. Poza tym wiele słów zapożyczano z języków: aramejskiego, greckiego, łaciny, perskiego. Wprowadzono również zmiany w konstrukcji składniowej języka pod wpływem aramejskiego oraz sprecyzowano i ułatwiono zasady posługiwania się czasami.

Hebrajski średniowieczny (500 – 1880 r.)

¹⁸ Tannaici – uczeni żydowscy zajmujący się komentowaniem i wyjaśnianiem Biblii hebrajskiej, przede wszystkim Tory, oraz dostosowywaniem jej zasad do zmieniającej się sytuacji i warunków życia. Działali w okresie od ok. 20 r. po Chr. (często również cezura 70 roku) roku do 220 roku. Ich komentarze zostały zawarte w Misznie.

¹⁹ Amoraici – uczeni żydowscy kontynuujący prace Tannaitów dotyczące komentowania i wyjaśniania Biblii hebrajskiej, przede wszystkim Tory i Miszny. Owocem ich pracy były Talmud Babiloński (ukończony w VI wieku) i Jerozolimski (ukończony w V wieku).

Jest to czas, gdy język hebrajski zanika w mowie, w znacznej mierze w twórczości literackiej Żydów, pozostając jedynie językiem liturgicznym. Od XIV w. wraz z upadkiem, jaki zaznaczył się wówczas w judaizmie, hebrajski stał się jednym z najbardziej zaniedbanych języków. Zamiast niego rozwinęły się w średniowieczu w społecznościach żydowskich takie języki jak *jidysz* w Europie Środkowo-Wschodniej (aszkenazyjczycy) oraz *ladino-dzudezmo* w basenie Morza Śródziemnego (sefardyjczycy). Te dwa samodzielne języki powstały z dialektów i języków używanych przez diasporę żydowską z włączeniem słów i elementów języków narodów sąsiadujących ze skupiskami Żydów.

Jednakże ani *dzudezmo* ani *jidysz* nie były nowoczesnym językiem hebrajskim. Popularny *jidysz* może być traktowany raczej jako język germański, powstały przez połączenie j. hebrajskiego i średnio-wysoko-niemieckiego z elementami polskiego, ukraińskiego i języków romańskich.

Hebrajski nigdy jednak nie wymarł. Z XV wieku naszej ery pochodzi świadectwo pielgrzymów o istnieniu sporej grupy żydów w Jerozolimie mówiącej między sobą po hebrajsku. W 1577 roku w Cfat (okolice Jeziora Galilejskiego) powstaje żydowska drukarnia – pierwsza drukarnia nie tylko w ziemi Izraela, ale w ogóle w Azji, a w 1728 roku w Amsterdamie wychodzi pierwsza gazeta hebrajskojęzyczna.

Hebrajski nowożytny (od 1881 – aktualnie)

Podobnie jak esperanto, nowoczesny język hebrajski nie jest językowym tworem narodu i ewolucji języka, lecz w dużej mierze pomysłem i tworem jednej osoby. Żydzi bowiem nie chcieli wracać do hebrajskiego, uważając, że jest to język święty i dlatego nie wolno rozmawiać po hebrajsku, można jedynie modlić się w tym języku. Sądziło się, iż hebrajski jest językiem martwym, i nie ma w nim dość słów, aby używać go na co dzień.

Osobą, która zaczęła mówić po hebrajsku w życiu codziennym we własnym środowisku, był rabin Eliezer Perelmann (znany pod nazwiskiem Ben Jehuda). Już w 1879 roku w wydawanym w Wiedniu po hebrajsku czasopiśmie adresowanym do rosyjskich żydów „Świt” („שחרית”) są publikowane artykuły Eleazara Ben-Jehudy „Palące pytanie”. Stają się one manifestem przywrócenia hebrajskiego do mowy potocznej jako warunku narodowego odrodzenia. Data 1881 – oczywiście umowna – wskazuje na rok, w którym Ben Jehuda przyjechał do Palestyny i tam zaczął swoje dzieło. Rabin wraz z innymi Żydami, podzielającymi jego poglądy, nauczał hebrajskiego w szkołach, mówiąc na lekcjach wyłącznie po hebrajsku. Napisał też Wielki Słownik Języka Hebrajskiego, gdzie umieścił słowa

pochodzące z Biblii, a także wiele nowych słów, czy to szukając inspiracji w starej literaturze lub po prostu wymyślając nowe słowa (jak pociąg, gazeta, moda, biuro, lody i inne; w sumie stworzył ich ok. 4000).

Znaczny wpływ na wskrzeszenie języka hebrajskiego wywarły idee syjonistyczne. Pod ich wpływem rozpoczęto prace kontynuujące dzieło Ben Jehudy, a jego samego okrzyknięto „wskrzesicielem hebrajszczyzny”. W 1913 roku j. hebrajski staje się oficjalnie głównym językiem żydowskich szkół w Palestynie, a w 1918 w Jerozolimie powstaje Uniwersytet Hebrajski (האוניברסיטה העברית).

Słownictwo nowo-hebrajskiego oparto na języku biblijnym, składnię zaś zaczerpnięto z pism rabinackich. Fonetyka została oparta na historycznej wymowie aszkenazyjskiej. Wymowa ta cechuje się zanikiem (pod wpływem języków indoeuropejskich) typowo semickich spółgłosek gardłowych i emfatycznych. We współczesnym hebrajskim wykształcił się system czasów (przeszły, teraźniejszy, przyszły).

Dziś język hebrajski to żywy język, stale się rozwijający. Od chwili powstania państwa Izrael w 1948 jest oficjalnie językiem urzędowym tego kraju. Mimo że arabski przetrwał u Żydów orientalnych, a *jidysz* u części Żydów aszkenazyjskich (pochodzących z Europy Środkowo-Wschodniej), 88% mieszkańców Izraela mówi biegle po hebrajsku.

c) Fenicki²⁰

Fenicki jest formą kananejskiego języka, jakim mówiono w I tysiącleciu przed Chr. w położonych na wybrzeżu Morza Śródziemnego miastach, takich jak Arwad, Byblos, Tyr i Sydon, w miejscowościach sąsiadujących, w osadach i koloniach założonych na terytorium Anatolii i na atlantyckim wybrzeżu Hiszpanii i Maroka, w koloniach fenickich w Afryce oraz na Cyprze, Sycylii, Sardynii. Materiał epigraficzny odnajdywany po dziś dzień poświadcza istnienie dialektów fenickiego zarówno na obszarze Fenicji, jak i na terytoriach zamorskich²¹.

²⁰ Szerzej zob. M. Majewski, *Fenicki - język Byblos, Tyru i Sydonu w czasach biblijnych*, w: *Biblia w kulturze świata*, red. T. Jelonek, R. Bogacz, Kraków: Wydawnictwo Naukowe UPJP II 2011, s. 119-141.

²¹ **Słowniki:** C.R. Krahmalkov, *Phoenician-Punic Dictionary*, Leuven 2000; R.S. Tombback, *A Comparative Semitic Lexicon of the Phoenician and Punic Languages*, Missoula, Mont.: Scholars Press for the Society of Biblical Literature 1978. W internecie dostępny jest także słownik fenicki online (po angielsku): M. Kassab, *Online Phoenician Dictionary* <http://www.canaanite.org/dictionary/> (20-06-2011), jednak z bardzo ograniczonym słownictwem.

Gramatyki: A. van den Branden, *Grammaire phenicienne*, Beyrouth: Librairie du Liban 1969; Friedrich J., *Phönizisch-punische Grammatik* (Analecta Orientalia 32), Roma: Editrice Pontificio Istituto Biblico 1951; Friedrich J., Rolling W., *Phönizisch-Punische Grammatik*. 3. Auflage, neu bearbeitet von Maria Giulia Amadasi Guzzo - unter Mitarbeit von Werner R. Mayer (Analecta Orientalia 55), Roma: Editrice Pontificio Istituto Biblico 1999; Harris Z.S., *A Grammar of the Phoenician Language*, New Haven, Conn.: American Oriental Society 1936; Krahmalkov C.R., *A Phoenician-Punic Grammar*, Leiden - Boston: E.J. Brill 2001;

Język fenicki wyszedł z użycia około IV–II w. przed Chr., wyparty przez język aramejski, choć w inskrypcjach używano go jeszcze do II w. po Chr. Na Bliskim Wschodzie używano go najpóźniej do III lub IV w. po Chr. Po tym czasie wymarł. Niektórzy uczeni uważają, że język maltański jest daleką kontynuacją języka fenickiego²².

Na zachodzie wpływów fenickich wykształcił się odrębny dialekt, powszechnie zwany **językiem punickim**. Ten zachodniofenicki dialekt stał się oficjalnym językiem m.in. w Kartaginie – najważniejszej z fenickich kolonii, założonej przez mieszkańców Tyru. To tu mają swe źródło słynne wojny punickie: wojny Kartagińczyków z Rzymianami o wpływy polityczne i gospodarcze na Morzu Śródziemnym²³. Język punicki znany jest z napisów, spośród których najstarsze pochodzą z IV wieku przed Chr. Różni się nieznacznie od właściwego języka fenickiego. Widoczny jest tu, choć ciągle dyskutowany, wpływ języka łacińskiego²⁴. Jako język neopunicki był w szerokim użyciu w Afryce Północnej przynajmniej do IV wieku po Chr. Jeszcze około roku 401 św. Augustyn donosił, że język punicki jest używany w jego regionie. Został wyparty całkowicie prawdopodobnie dopiero w VII wieku przez język arabski. Najlepiej znany urywek tekstu w języku punickim znajduje się w komedii Plauta *Poenulus* (*Kartagińczyk*, wiersz 930 i następne). Jest to ojczysty język Hannibala.

Fenicki i hebrajski są językami bardzo do siebie zbliżonymi, zwłaszcza na ich wczesnym etapie. Jeśli porównamy fonetykę, morfologię, składnię i leksykę obu, możemy dojść do wniosku, że mamy do czynienia nie z dwoma różnymi językami, lecz dialektami

Rosenberg J., *Phonikische sprachlehre und epigraphic*, Wein Leipzig: A. Hartleben 1907; Schroeder P., *Die phönizische sprache*, Halle: Buchhandlung des Waisenhauses 1869; Segert S., *A Grammar of Phoenician and Punic*, München: Beck 1976.

Opracowania: Benz F.L., *Personal Names in the Phoenician and Punic Inscriptions. A catalog, grammatical study and glossary of elements*, Rome: Biblical Institute Press 1972; Dictionnaire de la civilisation phénicienne et punique, (b.m.w.), Brepols 1992; Jongeling K., Kerr R.M., *Late Punic epigraphy: an introduction to the study of Neo-Punic and Latino*; Lipiński E., *Dieux et déesses de l'univers phénicien et punique*; Peckham B., *The development of the late Phoenician scripts*, Cambridge: Harvard University Press 1968.

²² Współcześni Maltańczycy twierdzą, że z mówionego języka punickiego wywodzi się współczesny język maltański. Jest to jednak pogląd nieakceptowany przez niemaltańskich językoznawców, którzy twierdzą, iż język maltański wywodzi się z dialektu arabskiego i nie ma bezpośredniego związku z językiem fenickim, choć rzeczywiście był on używany na wyspie w pewnym momencie jej historii.

²³ E. Lipiński, H. Devijver (red.), *Punic Wars. Studia Phoenicia 10* (*Orientalia Lovaniensia Analecta 33*), Leuven: Uitgeverij 1989.

²⁴ W. Röllig, *Das Punische im Römischen Reich*, w: G. Neumann, J. Untermann (red.), *Die Sprachen im Römischen Reich der Kaiserzeit*, Köln-Bonn 1980, s. 285-299, szczeg. 291nn; K. Jongeling, R.M. Kerr (red.), *Late Punic epigraphy: an introduction to the study of Neo-Punic and Latino-Punic inscriptions*, Tübingen: Mohr Siebeck 2005.

jednego języka kananejskiego, jego dwoma rozwinięciami.²⁵ Podobieństwa między klasycznym językiem hebrajskim a językiem fenickim czasów biblijnych wydają zbyt duże, by określać je jako odrębne języki, a kryterium porozumiewalności na pewno świadczyłoby na korzyść użycia w tym przypadku terminu „dialekty”. Przy studiowaniu jednego z nich porównywanie z drugim jest więc bardzo użyteczne.

d) Ammonicki

Język ammonicki był kananejskim językiem mówionym na obszarze na wschód od doliny Jordanu, wokół Rabbath-Ammon (dziś Amman). Reprezentowany jest przez kilka zaledwie inskrypcji, m.in. znaną inskrypcję na Cytadeli w Ammanie. Różnica między nim a hebrajskim była prawdopodobnie większa, niż można przypuszczać na podstawie niewokalizowanego aramejskiego pisma tych inskrypcji²⁶.

e) Moabicki

Językiem moabickim mówiono na obszarze na wschód od Morza Martwego. Język ten znany jest przede wszystkim z inskrypcji zawartej na sławnej steli Meszy z IX w. przed Chr. Stela Meszy²⁷, inaczej kamień moabicki (Moabite Stone), to nazwa bazaltowej płyty (124 cm wysokości) ze starożytną inskrypcją, z której zachowały się 34 linie, niektóre fragmentarycznie. Stela opisuje punkt widzenia króla Meszy na dzieje jego buntu przeciw Izraelowi. Tu po raz pierwszy (poza Biblią) poświadczono jest Imię Boże, tetragram JHWH, zapisany pismem paleohebrajskim, który był oparty na znakach fenickich. Cały dokument został spisany w języku moabickim przy pomocy alfabetu paleohebrajskiego (hebrajsko-fenickiego, *ketaw iwri*).

²⁵ M. Majewski, *Język fenicki – brat bliźniak hebrajskiego?* w: *Słowo jego płonęło jak ogień (Syr 48,1)*. Księga Pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Tadeusza Brzegowego, Tarnów: Biblos 2011, s. 189-207.

²⁶ Szerzej zob. K.P. Jackson, *The Ammonite Language of the Iron Age*, Chico 1983.

²⁷ Stela została odkryta w sierpniu 1868 roku przez niemieckiego misjonarza F.A. Kleina w miejscowości Dibon (Diban) w dzisiejszej Jordanii. Zrobiono odtiskę zapisanej powierzchni, ale samą płytę porozbijali na kawałki Beduini, zanim zdołano ją zabrać. Większość fragmentów udało się jednak odzyskać i obecnie stela jest przechowywana w paryskim Luwrze, zaś w Muzeum Brytyjskim w Londynie znajduje się jej kopia.

Poza stelą Meszy język moabicki widnieje na innej inskrypcji oraz kilku pieczęciach datowanych na okres od IX do VI w. przed Chr. Choć w inskrypcjach użyto wczesnohebrajskich (paleohebrajskich) znaków alfabetu, to moabicki nie może być uznany za dialekt języka hebrajskiego²⁸.

f) Edomicki

Do pewnego czasu traktowano język edomicki jako przypuszczalnie istniejący, gdyż twierdzono, że nie zachowały się żadne zabytki spisane w tym języku. W rzeczywistości jest on poświadczony przez kilka inskrypcji. Mimo bardzo słabej wiedzy o tym języku paleografia i morfologia ujawniają nieco charakterystycznych dla niego cech. Jeśli chodzi o obszar, był on językiem kananejskim południowej Transjordanii i wschodniego Negewu.

2) Aramejski

Poza językami kananejskimi wykształciła się w gałęzi zachodniosemickiej grupa języka aramejskiego. Aramejski tworzy bardzo szeroką i terytorialnie rozległą grupę. Najwcześniejsze świadectwo pisane pochodzi z IX w. przed Chr., a kilka jego dialektów przetrwało do naszych czasów. W rozwoju aramejskiego wyróżnia się wiele etapów i współczesnych sobie dialektów²⁹.

a) Staroaramejski

Staroaramejski reprezentowany jest przez ciągle rosnącą liczbę inskrypcji z okresu od IX do VII w. przed Chr. Są one odkrywane przede wszystkim na terenie Syrii, ale też południowo-wschodniej Turcji, zachodniego Iranu, północnego Izraela i północnej Transjordanii. Nie ma istotnych różnic w kształcie liter i pisowni poszczególnych tekstów, jednak morfologiczne różnice uwydatniają fakt istnienia szeregu dialektów. W pobliżu Aleppo odkryto słynną inskrypcję ku czci boga Melkarta, wzniesioną przez Bar-Hadada, króla Arpadu. W starożytnym mieście Damaszku – stolicy oraz największym mieście syryjskim – nie odnaleziono żadnych inskrypcji aramejskich, ponieważ starożytne ruiny leżą głęboko pod miastem współczesnym, co uniemożliwia prowadzenie prac wykopaliskowych.

b) Aramejski urzędowy (imperialny)

²⁸ Szerzej zob. F.I. Andersen, *Moabite Syntax*, Or 35 (1966) 81-120; K.P. Jackson, *The Language of the Mesha Inscription*, w: A. Dearman (red.), *Studies in the Mesha Inscription and Moab*, Atlanta 1989.

²⁹ Szeroką bibliografię j. aramejskiego (słowniki, gramatyki, kursy, opracowania tematyczne i szczegółowe) zamieściłem na www.orygenes.org.blogspot.com

Aramejski urzędowy to język aramejski dokumentów Imperium Achemenidów, choć niektórzy uczeni rozszerzają to określenie także na wcześniejsze teksty. Od VIII w. przed Chr. aramejski stał się łatwym środkiem porozumiewania listowego, a z czasem stał się szeroko używanym językiem potocznym, którym posługiwano się w najróżniejszych sprawach. Nie oznaczało to zaniku innych języków, ale dwujęzyczność mieszkańców Bliskiego Wschodu. Aramejski stał się *lingua franca* na całym tamtym terenie, a następnie językiem administracji Imperium Achemenidów aż do końca IV w. przed Chr.

Tym językiem spisane są listy i dokumenty cytowane w Księdze Ezdrasza.

c) Aramejski język literacki

Standardowa aramejszczyzna literacka pojawiła się w VII w. przed Chr. i była używana równolegle z językiem urzędowym Imperium Achemenidów. Najwcześniejsze przykłady tej formy języka to opowieść o Achikarze i narracja w aramejskiej części Księgi Ezdrasza. Potem spotykamy go w Księdze Daniela, a także w literackich kompozycjach odkrytych w Qumran (Genesis Apokryphon, Targum³⁰ do Księgi Hioba). Spotykamy go także w targumach do Pięcioksięgu i do proroków, znanych odpowiednio jako Targum Onkelos³¹ oraz Targum Jonatan³². Dużo później język obecny jest także w tzw. „Zwoju Antiocha”³³.

³⁰ Targum (aram./hebr. תרגום – „tłumaczenie”) to stosunkowo swobodny przekład hebrajskiego tekstu Starego Testamentu na język aramejski. Sam termin pierwotnie odnosił się do ustnych wyjaśnień Biblii hebrajskiej na synagogałnych nabożeństwach. Z czasem zaczęli je spisywać tłumacze zwani *meturgemanim*. Targumy tworzone po powrocie z niewoli babilońskiej, gdy aramejski stał się powszechnie używanym językiem potocznym na Bliskim Wschodzie. Targumy palestyńskie i babilońskie różniły się językowo. Ponadto targumy powstające w Palestynie były o wiele mniej dosłownymi tłumaczeniami, często stawały się faktycznie parafrazami oryginalnego tekstu.

³¹ Targum Onkelosa zawiera przekład Pięcioksięgu Mojżesza. Zyskał on wielką powagę wśród Żydów od IV w. po Chr. Opracowania: Frank Y., *Grammar for Gemara and Targum Onkelos: An Introduction to Aramaic*, Jerusalem: Ariel, United Israel Institutes 1995; Klein M.L., *The Fragment-Targums of the Pentateuch According to Their Extant Sources* (Analecta Biblica 76), Rome: Biblical Institute Press 1980; Maori M., *Targum Ha-Peshi'teta La-Torah 'Veha-Parshanut Ha-Yehudit Ha-Kedumah*, Jerusalem: Magnes 1995; Tal A., *Ha-Targum Ha-Shomroni La-Torah: Mahadurah Bi'kortit, Me'korot U-Me'h'karim Ba-Lashon Ha-'Ivrit Uva-Te'humim Ha-Semukhim Lah; Sefer 4.-6.* Tel-Aviv: Universi'tat Tel-Aviv Bet ha-sefer le-mada'e ha-Yahadut 1980.

³² Targum Jonatan zawiera przekład ksiąg historycznych i prorockich, jego język jest zbliżony do języka Targumu Onkelosa. Opracowania: W. Chrostowski, *Literatura targumiczna a Septuaginta*, CT 63 (1993) 49-68; R. Le Déaut, *The message of the New Testament and the Aramaic Bible (Targum)*, Roma: Biblical Institute Press 1982.

Tekst targumów biblijnych:

A. Díez Macho, *Neophyti I, Targum Palestinense Ms. De La Biblioteca Vaticana, Seminario Filológico Cardenal Cisneros Del Instituto Arias Montano* (Textos y estudios 7-11, 20), Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas 1968; A. Sperber (red.), *The Bible in Aramaic: based on old manuscripts and printed texts*, t. I-IV, Leiden: E.J. Brill 1959-1967.

d) Średnioaramejski

Nazwę „średnioaramejski” stosuje się do dialektów aramejskich na przestrzeni czasowej od III w. przed Chr. do III w. po Chr. Aramejski palestyński reprezentowany jest przez dokumenty i listy Bar Kochby (132–135 r.) odkryte na Pustyni Judzkiej. Tym językiem mówił także Jezus i Jego uczniowie, gdyż był to codzienny język większości mieszkańców Judei (hebrajski używany był w modlitwie i do świętych tekstów). Aramejski wypierał nie tylko j. hebrajski, ale także inne języki. Do tej grupy należy także język nabatejski, dokumenty w tym języku znaleziono również na Pustyni Judzkiej. Aramejski nabatejski był językiem pisanym arabskiej ludności, której głównym centrum była Petra.

W grupie tej wyróżniamy także inne dialekty i odmiany średnioaramejskiego (jak galilejski, palmyreński itd.).

e) Późnoaramejski

Język późnoaramejski począwszy od III w. po Chr. rozróżniamy na dwie odrębne grupy: zachodnią i wschodnią. Pierwsza jest reprezentowana przede wszystkim przez teksty z Palestyny, z których najważniejsze to Talmud palestyński (jerozolimski)³⁴ oraz Targum Neofiti³⁵. Natomiast druga, grupa wschodnia, jest reprezentowana przez literacki język syryjski, mandejski i aramejski judeo-babiloński.

Podsumowanie

Moje badanie języków semickich służy pełniejszemu zrozumieniu języka Biblii, hebrajskiego klasycznego. Wspólna historia i tak liczne podobieństwa na wielu poziomach

³³ Szerzej zob. H. Bauer, P. Leander, *Grammatik des Biblisch-Aramäischen*, Halle 1927 (reprint 1969); B. Grossfeld, *A bibliography of Targum literature*, t. I-II; New York: Ktav Publishing House 1972-1977; A. Sperber, *The Targum and the Hebrew Bible*, Leiden: E.J. Brill 1973.

³⁴ Talmud jest komentarzem do biblijnej Tory (Pięcioksięgu), w którym wyjaśniono jak przestrzegać prawo zawarte w Torze w warunkach, jakie zapanowały wśród Żydów wypędzonych z Palestyny w II w. po Chr. Można powiedzieć, że Talmud jest czymś w rodzaju katechizmu obowiązującego wyznawców judaizmu. Składa się z dwóch części: Miszny i Gemary. Miszna jest komentarzem do Tory. Natomiast Gemara, która jest bardzo obszernym komentarzem do Miszny, powstawała w dwóch największych żydowskich ośrodkach teologicznych, stąd istnieją dwa Talmudy: jerozolimski i babiloński. Ten drugi (hebr. *Talmud bawli*) jest obszerniejszy i uważany za ważniejszy. Zob. np. A. Cohen, *Talmud. Syntetyczny wykład na temat Talmudu i nauk rabinów dotyczących religii, etyki i prawodawstwa*, Warszawa 1995; M. Poradowski, *Talmud czy Biblia*, Warszawa: Fulmen 1993; Poznań: Wers 1998; Wrocław: Nortom 2003.

³⁵ A. Díez Macho, *Neophyti 1, Targum Palestinense Ms. De La Biblioteca Vaticana, Seminario Filológico Cardenal Cisneros Del Instituto Arias Montano* (Textos y estudios 7-11, 20), Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas 1968.

(fonetycznym, morfologicznym, składniowym, leksykalnym) odsłaniają głębokie pokrewieństwo języków semickich, które może być wykorzystane w badaniach biblijnych. Pokrewieństwo to jest tym cenniejsze, im lepiej uświadomimy sobie ogromną liczbę – liczoną w setki – słów, które występują tylko raz w Biblii (*hapax legomena*) oraz równie pokaźną liczbę miejsc trudnych Biblii hebrajskiej, ciągle czekających na definitywne przetłumaczenie i wyjaśnienie. Badania języków pokrewnych – jak fenicki, ugarycki czy nawet arabski i innych – przyczyniają się do znacznej redukcji takich niejasnych miejsc.

Zaufanie do innych języków semickich zawsze było i jest czymś nieuniknionym w badaniach nad raczej ograniczonym korpusem biblijnej hebrajszczyzny. Jednocześnie ważne jest, by nie ulegać znanadto euforii – nawet tam, gdzie znaczenie słowa czy formy gramatycznej jest w języku semickim pewne, nie ma absolutnej gwarancji, że etymologicznie pokrewna forma w hebrajskim ma tu identyczne znaczenie (por. np. *špt* w hebrajskim, a w ugaryckim). Pod uwagę trzeba wziąć kontekst. Faktem jest jednak, że związek hebrajskiego i języków z grupy kananejskiej jest bliższy niż nam się często wydaje. I choć ciągle nie dość dobrze znamy tę grupę, to dotychczasowe odkrycia (np. Ugarit, Mari, Ebla, Qumran) i na nowo podejmowane badania archeologiczne (np. w Libanie i Syrii) dają nadzieję na coraz lepsze rozumienie języków z grupy kananejskiej, a w konsekwencji bardzo blisko z nimi spokrewnionego biblijnego języka hebrajskiego.

dr Marcin Majewski

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II